

Politička geografija — razvoj i suvremeno značenje

Radovan Pavić

U razvoju geografskih nauka tokom posljednjih šezdeset godina politička geografija i geopolitika doživljavaju različit društveni tretman, izazivaju sve veći interes i ispoljavaju promjenljivi utjecaj i značenje.

U našim je uvjetima razvijenost obiju disciplina mala ili nikakva. U godinama neposredno iza oslobođenja jako je izražena svijest o deformacijama njemačke geopolitičke škole — obje discipline suviše su jednostrano shvaćene isključivo kao oruđe njemačke osvajačke politike. Razumljivo je da u takvim novim uvjetima kada se, isključujući tradiciju Cvijićeve beogradske škole¹), kod nas tek stvaraju univerzitetski geografski centri suvremenih koncepcija, diskreditirana tematika i način gledanja ovih disciplina nisu našle svoje mjesto u nastavnim programima, a za razvoj vlastitih gledanja i kritički pristup već ranije prevedenim djelima²) nisu postojale odgovarajuće šire mogućnosti. Tek početkom 1950-tih godina termin »geopolitički« ulazi u vojnu geografiju³), a upotrebljava se i u publicistici⁴). Prve ipak nešto šire osnove politgeografskih gledanja izlažu se na kursovima »Antropogeografije«⁵) na Geografskom odsjeku Prirodoslovno-matematskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. Ali najznačajniji i vrlo rani vlastiti politgeografski rad koji je izradila grupa autora, nastao je potaknut praktičnim potrebama neposredno iza II svjetskog rata (»La Marche Julienne — etude de géographie politique« — Editions de l'institut Adriatique, Zagreb 1945).

Međutim, ovo skromno oživljavanje interesa nije do danas rezultiralo značajnijim i sistematskim pregledima predmeta i ciljeva geopolitike i političke geografije.

Između dva svjetska rata u Evropi, a iza II svjetskog rata u SAD objavljen je ogroman broj politgeografskih publikacija koje nisu zainteresirale ni naše stručne ni prevodilačke krugove. Nepovoljnost te činjenice ističe se naročito onda ako se uoči da je od svih geografskih disciplina upravo politička geografija izazivala u novije vrijeme najširi društveni interes i direktno bila angažirana oko najbitnijih pitanja međunarodnih odnosa u svjetskim razmjerima — najprije oko pitanja nesigurnog mira i budućeg rata (geopolitika), a zatim uključena u ponovni svjetski sukob i kasnije odnose hladnog rata (politička geografija i geostrategija). Malj interes, odražen nepostojanjem odgovarajućih prijevoda, u skladu je sa i neznatnom vlastitom produkcijom —

1) Već 1894. god. osnovao je J. Cvijić Geografski zavod na beogradskoj Velikoj školi, a 1910. god. i Srpsko geografsko društvo.

2) R. Kjellen »Država kao oblik života — Suvremena teorija o državi« (Matica hrvatska, Zagreb, 1943.), i O. Maull: »Sto je geopolitika« (»Rad, Zagreb, 1941).

3) I. Božić, M. Knežević: »Osnovi vojne geografije — susedne zemlje« (»Vojno delo«, Beograd, 1955, str.3) i »Zlato i srebro Zadra« (predgovor M. Krleža, izdanje »Izdavački zavod Jugoslavenske akademije«, bez godine izdanja, str. 29).

4) Dr Ivo Rubić u šk. god. 1952/53. i 53/54.

prije II svjetskog rata bavio se Stanković⁶) »životnim prostorom« pri čemu u samom terminu vidimo jak utjecaj njemačke geopolitičke škole. Za vrijeme II svjetskog rata zanimao se i Lukas⁷) pitanjima geopolitike. Međutim, do sada naš najopsežniji prikaz politogeografskih ideja i njihova razvoja jest predgovor dr N. Peršića prigodom prijevoda spomenutog Kjellenovog djela.

Navedene osobine definiraju i karakter ovog sažetog priloga — on ima izrazito opće i uvodno značenje — treba da predstavlja samo pokušaj prezentiranja jednog sistematskog okvira i pokušaj da se dađe pregled razvoja, definicija, osnovnih osobina i značenje geografije općenito, a političke geografije napose.⁸) Toj svrsi treba da doprinesu i odgovarajući podnaslovi (»Razvoj geografskih nauka«, »Suvremena definicija geografije«, Praktična primjenljivost geografskih disciplina«, »Problem prirodnogeografskog determinizma i posibilizma«, »Razvoj političke geografije«, »Definicija i karakteristike političke geografije« i »Politička geografija i značenje globalnih gledanja«).

Ovaj rad treba da bude samo prvi u nizu priloga u navedenim disciplinama, koji treba da obuhvate i njihove ostale karakteristike i sadržaj, uključujući na kraju i jednu od najznačajnijih tema koja ima rezimirajući karakter — pregled ideja o globalnim prostornim odnosima bitno povezanog suvremenog svijeta — temu toliko značajnu za današnje odnose snaga i ideja globalne ili »velike« strategije.

Razvoj geografskih nauka

Geografija je vrlo stara disciplina — njezini začeci nalaze u svim antičkim opisima pojedinih zemalja ili izdvojenih geografskih pojava.⁹) Iako postoje i posebna često i monumentalna djela, kakvo je Strabonova »Geografika« u XVII knjiga, geografija tada ne predstavlja i zasebnu disciplinu. Zapravo sve do uključno A. von Humboldta (1769—1859) geografija i astronomija pripadaju istom predmetu — kozmografiji. Pojedinačni i samostalni izdvojeni radovi relativno su rijetki i geografske priloge nalazimo najčešće u historijskim djelima — bilo kao samostalna poglavlja, bilo da su propedeutičkog ili dopunskog karaktera. Ali opseg tih priloga, njihova raznovrsnost i značenje koje su im pridavali i sami autori, takvi su da pojedine historičare možemo smatrati ujedno i geografima i etnografima — činjenica koja nam je razumljiva u doba kada izdiferenciranost ljudskog znanja i interesa još nije bila toliko izrazita, a njihov još uvijek relativno oskudni kvantitet omogućavao je postojanje, najčešće, i enciklopedijskih ličnosti. Ova enciklopedičnost značajna je i za ostale antičke mislioce, pogotovo u filozofiji — pogled na svijet može se derivirati ne samo iz vrlo širokog nego još i više iz kompleksnog obrazovanja koje u sebi sadržava paralelno poznavanje i prirodnih i društvenih nauka — osobinu koja najčešće nedostaje u suvremenom sistemu obrazovanja.

Uključivanje geografskih radova u historijska djela rezultiralo je i kasnijim shvaćanjima geografije kao »sluškinje povijesti«. »Historije« Herodota i naročito Polibija¹⁰) pružaju dovoljno osnova za takva shvaćanja. Međutim, u interpretaciji više antičkih autora i nizu njihovih djela, geografija ima onakvo mjesto kakvom teže i suvremena nastojanja — mjesto primijenjene discipline čiji su rezultati i shvaćanja bitni za razumijevanje i cjelovitost gledanja u ostalim naukama. U najnovijem razvoju geografija svoj najviši domet postiže upravo kao primijenjena disciplina pri rješavanju negeografske problematike (pitanje rata i geostrategije, regionalno i urbanističko planiranje, vanjska trgovina itd.).

6) Stanković dr Siniša: »Životni prostor«, (Izdavačka zadruga »Politika i društvo«, Beograd, 1939.).

7) »Zemljopis Hrvatske« — I svezak, uredio dr Z. Dugački, Zagreb, 1942, str. 11.

8) Poseban rad bit će posvećen problemu geopolitike.

9) Dr C. Van Paassen: »The classical tradition of geography« (J. B. Wolters, Groningen, 1957.).

Ova doktorska disertacija je zanimljiv i značajan pregled koji ukazuje na niz novina o stepenu razvoja i karakteristikama antičke geografije.

10) Ibidem, strana 289—316.

Za Polibija (II stoljeće pr. n. e.) geografija je dio historije. Najbolje je to vidljivo iz njegove podjele povijesti — ona ne studira samo dokumente i sjećanja, ne daje samo pregled političkih događaja nego uključuje i određeno poznavanje (tadašnjih) gradova, geografskog položaja, mjesta, tokova, jezera, svih naročitih karakteristika zemlje i mora, studij udaljenosti jednog mjesta od drugog itd.¹¹⁾ Polybiusova korografija ima strogo primijenjeni karakter — od regionalnih karakteristika prostora ističu se samo oni geografski faktori i objekti koji imaju svoje značenje jedino u povezanosti sa historijskim zbivanjima.

Slične bi se karakteristike mogle navesti i za Herodota¹²⁾ — njegova »Historija« pruža ne samo opsežna povijesna i etnografska nego i geografska znanja — tek prethodni opis zemlje stvara Herodotu potreban okvir u koji smješta etničke osobine i migracije, zakone i običaje, legende i bajke i historijska zbivanja. Ovak način mišljenja koji ističe povezanost historije sa odgovarajućim geografskim uvjetima, ovo shvaćanje o potpunosti historijske interpretacije tek onda ako ona uključuje i geografske faktore — jesu oni rezultati antičke misli u tretiranju geografije koji su prihvatljivi i danas.

Značajna je karakteristika klasičnih gledanja i velika raznovrsnost tadašnjih geografskih interesa. Prostorni položaj čini per se važnu temu geografskih razmatranja uopće, a političke geografije napose. Raznolikosti dopunjuju i Heraklidove (III st. pr. n. e.) »Slike s putovanja«¹³⁾ — antička zbirka kratkih opisa grčkih gradova u itinererskom obliku. Ovdje su zastupani geografski opisi pejzaža općenito; opisi poljoprivrednih pejzaža i gradske fizionomije; opisi pojedinih gradova i načina života. Itinererski karakter »Slike s putovanja« daje im karakteristike jednog bedekera, a redosljed obuhvaćenih poglavlja, stil i naivnosti u opisu — položaj, snabdjevenost, voda, izgled, spomenici itd. — prečesto nas podsjećaju na današnje turističke vodiče i prospekte. Ali s razlikom, da za ono iz daleke prošlosti imamo simpatija, dok današnji novi deskripcija i naivnosti zaslužuje samo ocjenu primitivnog.

Raznovrsnost antičkih geografskih tretmana treba dopuniti naglašavanjem i onih pasusa koji ističu i stupanj ekonomske valorizacije određenih prostora, po čemu oni predstavljaju i prve ekonomsko-geografske prikaze. Ako tome dodamo i kauzalna objašnjenja za kojima postižu i pojedini autori u svom izdizanju iznad nivoa deskripcije, bit će nam razumljivo da su raznovrsnost obuhvaćenih tema i način geografskog mišljenja dostigli u klasičnom razdoblju mediteranskog kulturnog kruga neobično visok stupanj.

Iako ima svoje korijene u antici, geografija se iskristalizirala kao naučna disciplina u Srednjoj Evropi, naročito u Njemačkoj, između 1750. i 1900. godine. Već prije tog razdoblja značajan je ali i osamljen Varenov prilog¹⁴⁾ općoj geografiji — tek će se u XIX st. javiti u Njemačkoj ličnosti po kojima će geografija postati zaista naučna disciplina, ali i po kojima će doći do izražaja i njezine najznačajnije dileme i problemi — prije svega postojanje dvostrukog dualizma¹⁵⁾ i prirodne determiniranosti u geografskoj nauci.

A. von Humboldt, C. Ritter i F. Ratzel¹⁶⁾ stvorili su osnove moderne

11) Dr C. Van Paassen, op. cit. str. 293. Jedno posebno djelo posvetio je Polybius i geografiji, ali je ono izgubljeno — sačuvani su jedino izvodi i komentari — u Strabonovoj »Geografiji« i drugdje.

12) Ibidem, str. 293.

13) F. Pfister: »Reisebilder des Herakleides« — (Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse, Band 277, Abhandlung 2, 1951.).

14) Bernhard Varen (oko 1620. do oko 1650.) je flamanski geograf. Sa svojom »Geographia generalis« (1650. god.) jedan je od osnivača suvremene opće geografije.

15) Dvostruki dualizam odnosi se na postojanje s jedne strane fizičke geografije i antropogeografije, i s druge strane na postojanje opće (analitičke) i regionalne (sintetičke) geografije. Zadovoljavajući odgovor na ove dileme dalo je tek razdoblje iza II svjetskog rata.

16) R. Hartshorne: »The nature of geography« (»The association of American Geographers«, Lancaster, 1958.). Ova knjiga predstavlja dobar pregled općih problema i historijskog razvoja geografije. Posebno njezin vrijedan dio sačinjava vrlo opsežna i sistematski razrađena bibliografija.

17) C. Ritter: »Die Erdkunde in Verhältnis zur Natur und zur Geschichte des Menschen, oder allgemeine Vergleichende Geographie als sichere Grundlage des Studiums und Unterrichts in physikalischen und historischen Wissenschaften« (Vols. 1—19, Berlin, 1822—59).

geografije. Humboldt, iako se pripremao da bude diplomat, odgojio se kao prirodoslovac koji je imao i ekonomsko, povijesno i filološko obrazovanje. Njegova duga putovanja uvjerila su ga da terenska ispitivanja imaju u geografiji značaj eksperimenta čije se značenje ne može supstituirati nikakvim kabinetskim radom. Sa svojim najvažnijim djelom »Kozmos« Humboldt je dao prvu značajniju modernu fizičku geografiju svijeta.

Nakon ovih osnova nastalih u doba sve jačeg interesa za prirodne nauke, Ritter definira i regionalni pristup (»Erdkunde«). Iako je i on studirao prirodne nauke a imao i teološko obrazovanje, u svojim djelima često je više historičar — piše s težnjom da stvori osnovu historijskih studija.¹⁷⁾ Značenje povezanosti historijskih i geografskih faktora Ritter često shvaća u smislu ograničavanja geografije »na sluškinju povijesti«, ali ponekad zastupa i krajnje suprotno stanovište o »geografskoj interpretaciji povijesti«.

Razumljivo je da sviregionalni pristupi uključuju u se i ljudski faktor. Međutim sve do pojave Ratzelove »Antropogeografije«¹⁸⁾ nije postojao sistematski pregled geografskih znanja i gledanja o značenju i ulozi tog činioca. Ratzelova knjiga značila je dopunu osnovnih geografskih znanja i bila odgovarajući pendant Humboldtovoj fizičkoj geografiji. Na taj način definirana su u XIX st. dva osnovna područja — opća i regionalna geografija, a javili su se i začeci ostalih disciplina — već 1897. god. izašla je Ratzelova »Politische Geographie«¹⁹⁾.

Suvremene definicije geografije

Geografija predstavlja skup u mnogome različitih disciplina što uvjetuje i raznolikost njihovih definicija²⁰⁾. Dvije osnovne i opće discipline — fizička i socijalna²¹⁾ geografija uključuju analitičko poznavanje, s jedne strane prirodne sredine, a s druge, čovjeka kao geografskog faktora, njegovo ekonomsko-, i polit-geografsko djelovanje obuhvaćajući i niz ostalih tema primijenjenog karaktera. Na osnovu analitičkih disciplina moguće je u konkretnim prostorima izvršiti sintezu koja se odnosi na regionalnu diferenciranost prostora. Regionalni tretman ističe se kao najvažnija i samo geografiji svojstvena specifičnost koja čini i najznačajniji predmet njezinog proučavanja. Pri tom je isticanje prostornog momenta (rasporeda, raširenosti) važan dio svake definicije regionalne geografije.

Te su definicije često različite ali imaju zajedničku suštinu — geografija je nauka koja kauzalno proučava prostorni raspored i međusobni odnos (povezanost, interakciju) prirodnih pojava i ljudskog rada u konkretnim prostorima (regijama) na površini zemlje. Ona nastoji da interpretira značenje sličnosti i razlike različitih područja u smislu iznalaženja uzroka i posljedica. Objašnjenje pojava, njihovih uzroka i posljedica i njihov odraz u pejzažu prvenstvena je zadaća geografije.

Odnos između prirodnih elemenata i društvenih faktora odražava se u konkretnim prostorima u izgledu samog pejzaža. Pejzaž, koji shvaćamo kao materijalizirani i prostorni izraz interakcije prirodne sredine i ljudskog rada, važan je predmet geografskog proučavanja.

Jedna jednostavnija i kraća definicija ističe da je geografija nauka o regionalnoj²²⁾ diferenciranosti prostora. Ona odražava određenu logiku prostora — strukturu i zakonitost po kojoj pojave imaju odgovarajući raspored i uvjetovane su određenim prostornim odnosima. Kod toga geografija naročito interpretira funkcije i značenje pojedinih prostora u životu ljudske zajednice.

18) F. Ratzel »Antropogeographie« (Stuttgart, Teil I, 1882, 1889, Teil II 1891, 1912.).

19) Idem: »Politische Geographie« (München, 1897.).

20) Neke opće probleme geografije iznio je dr J. Roglić na Međunarodnom geografskom kongresu u Stocholmu 1959. god. (dr J. Roglić »Neki osnovni problemi geografije«, »Geog. glasnik«, 1960, br. 22, str. 9—20).

21) Naziv koji se odnosi na šire shvaćanje antropogeografije i uključuje i opću ekonomsku geografiju, političku geografiju itd.

22) Pojam regionalizacije je kompleksan i odnosi se na čitav niz prirodnih i društvenih kriterija, dok rajonizacija podrazumijeva samo ekonomske kriterije.

Geografija je društvena nauka — njezin društveni karakter ocjenjuje se po tome što prirodnim pojavama dajemo onoliko važnost koliko su one značajne za ljudsku djelatnost. Međutim, među svim društvenim naukama geografija je najviše povezana sa prirodnim osnovama po čemu ona čini dijalektičku vezu prirodnih i društvenih znanosti.

Geografija promatra sadržaj i funkcije današnjeg prostora površine zemlje. U taj sadržaj ulaze samo bitne osobine — one koje se vizuelno (pejzažno) jako ističu, ili imaju neke naročite osobine funkcije i značenje. Osnovna metoda promatranja jest kompleksni pristup uočavanju povezanosti koje u konkretnim prostorima postoje između prirodne sredine, stanovništva i gospodarske djelatnosti. Kompleksni pristup fundiran na dovoljnom poznavanju odgovarajućih prirodnih i društvenih nauka kao pomoćnih disciplina osigurava i najveću moguću objektivnost u shvaćanju okolnog svijeta, jer pojave oko nas, u nekom konkretnom prostoru, i jesu izraz povezanosti prirodnih i društvenih faktora. Raščlanjenost saznavanja svijeta na pojedine naučne discipline više je rezultat ograničenosti naših spoznajnih mogućnosti za shvaćanje totaliteta, nego li je odraz objektivne stvarnosti. Međutim, uz povezanost ovakvog kompleksnog pristupa u geografskoj metodologiji treba istaknuti i neke bitne nedostatke — pomanjkanje specijalizacije, nedovoljni fundus pomoćnih znanja i svaštarski pristup. Geografija proučava veze među pojedinim pojavama i njihovu prostornu komponentu, dok same pojave izdvojene svaka za sebe čine predmet ostalih nauka. Ukoliko uočavanje odnosa i veza izostane iz geografskog promatranja, više nije moguće govoriti o geografiji, već samo o svaštarenju, kod čega regionalne studije gube sintetički karakter i pretvaraju se u zbornik. Međutim, ovi se problemi ne odnose na geografiju kao nauku, nego su isključivo personalnog karaktera.

Geografske su pojave vrlo raznolike — to određuje i raznolikost i specifičnost geografskog gledanja; one su također i vrlo složene, što uvjetuje kompleksni pristup osnovan na dovoljnom poznavanju pomoćnih nauka. Ali geografske su pojave promjenljive i u vremenu — iz te je činjenice rezultirao i razvoj historijske geografije.²³⁾ Ona promatra geografske karakteristike i funkcije pojedinih prostora u prošlim razdobljima i vrši rekonstrukciju ne samo starijih nego i izvornih pejzaža.

Praktična primjenljivost geografskih disciplina

Kasni razvoj geografije kao nauke i povremene dileme koje se javljaju i danas nisu sprečavale njezinu primjenljivost u različitim praktičnim djelatnostima, ili korištenje geografije kao pomoćne discipline za potrebe drugih naučnih područja. Najstarija takva već spomenuta primjena jest tretiranje geografije kao »služkinje historije«. Antički svijet vidi u geografiji (kartografiji) ne samo praktično pomagalo²⁴⁾ nego se pojedina geografska djela kakvo je Strabonova »Geografija« mogu u svom najvećem dijelu smatrati praktičnim priručnikom za vojne i administrativne svrhe.

U XVIII st. fizička geografija imala je veliko značenje kao element neobično kompleksnog obrazovanja nekih tada najznačajnijih predstavnika filozofske misli — Montesquieu je izvanredno dobro poznao klimatske faktore što je bitno došlo do izražaja u njegovom »L'esprit de lois«, dok je Kant između 1756. i 1796. predavao fizičku geografiju na univerzitetu u Königsbergu.²⁵⁾

Međutim tek u XIX st. geografija kao primijenjena disciplina dobiva veće značenje, i to u okviru vojnih nauka. Pri tome deskriptivni karakter, ograničenost na fizičku geografiju i njezina primjena samo u okviru taktike, ostaju značajke ove primijenjene discipline sve do I svjetskog rata.

23) Bitno različitu disciplinu čini »geografska historija« — ona interpretira i dopunjuje historijska zbivanja u smislu nužne povezanosti sa geografskim faktorima.

24) »Tabula Peutingeriana« iz IV st. n.e. najznačajniji je poznati kartografski prikaz antičkih saobraćajnica.

25) R. Hartshorne, op. cit., str. 38—40.

XIX stoljeće bit će doba u kojem će se prvi put pojaviti zaista masovne armije²⁶⁾ i pokreti trupa preko ogromnih teritorija. Sve je to utjecalo da se problemi strategije i logistike²⁷⁾ ispoljavaju na novi način — ali značenje geografije u širem shvaćanju prostornih odnosa još ne dolazi do izražaja. Napoleon²⁸⁾ istina, ističe da odgovarajuća skupina profesora geografije može biti korisna u prikupljanju razbacanih geografskih znanja, u njihovom uspoređivanju i verifikaciji i u stvaranju osnova za potrebne informacije. Vidljivo je da ovakav stav ne pridaje geografiji ulogu koja bi prelazila informativni i dokumentarni karakter. Tek će kasnije Clausewitz²⁹⁾ više isticati značenje vojne geografije, u čemu ona, istina, neće biti ograničena samo na prirodnu sredinu, ali će i dalje ostati samo u domeni taktike. Ovakva su gledanja Clausewitza razumljiva, jer on svoja razmatranja ograničava samo na evropsko ratište.

Naučna gledanja u vojnoj geografiji i primjena u strategiji datiraju tek od početka XX st., a rezultat su izvanrednih zasluga britanskog geografa i političara H. Mackindera³⁰⁾. Ali ostala praktična primjena geografije u samoj Vel. Britaniji ostala je u skromnim okvirima, iz kojih se izdvojio jedino D. Stamp, profesor geografije na »London School of Economic and Political Science« koji je počeo sa kartiranjem agrarnog iskorištavanja zemljišta u Vel. Britaniji (»land use«), a bio je i glavni savjetnik vladinog »Rural land use program«.

Od kraja XIX st. pa sve do danas među geografskim disciplinama najveću primjenljivost imale su geopolitika i politička geografija. Obje su često vršile i krajnje negativnu i reakcionarnu ulogu — u Njemačkoj neobično se brzo razvila geopolitika, koja je u doba nacizma imala karakter službene državne nauke.

Jači interes za kolonijalna osvajanja u Francuskoj iza 1871. god. rezultirao je naročitim angažiranjem geografije u svrhu ispitivanja osvajanih područja. I ovdje su najprije vojnički razlozi bili oni koji su uveli geografiju u sferu praktičnog interesa — rat u Sjevernoj Africi vodio se u slabo poznatim i vrlo velikim prostorima. Sa postepenom pacifikacijom javile su se nove potrebe — prostorna i administrativna organizacija i potrebe ekonomske valorizacije. Francuzi su razvili posebnu granu tzv. »kolonijalne geografije« — zapravo primijenjenu regionalnu geografiju kolonijalnih područja. Prva katedra za ovu novu primijenjenu disciplinu otvorena je u Parizu 1892. god., a već 1902. god. predavala se kolonijalna geografija u Lyonu, Bordeaux-u, Algiru, Caenu, Toulousu, Lille-u i Clermont-Ferrandu. Iza II svjetskog rata otvorene su nove katedre i u Strasbourgu i Aix-en-Provence. Francuski geografi također su predavali i na školj za kolonijalne administratore.

U Njemačkoj je geopolitika imala ogromno značenje u pripremanju budućeg rata. Geopolitika, koju je moguće definirati kao subjektivnu i nenaučnu interpretaciju i zloupotrebu geografskih (i drugih) znanja u svrhe vojničke ekspanzije, imala je u Njemačkoj dvostruku zadaću: prikupljala je i sistematizirala najrazličitija, ali pretežno geografska, znanja o pojedinim državama, a ujedno bila i određena doktrina o svjetskim prostornim odnosima, rasporedu svjetskih sila i postojećem odnosu snaga, koji je trebalo promijeniti, a te promjene i »naučno« opravdati.

Geopolitika se osnivala prvenstveno na političkoj geografiji, a svojim općim shvaćanjima globalne strategije i njihovim provođenjem predstavlja

26) Napoleonova armija za kampanju na Rusiju brojila je preko 600.000 ljudi.

27) Logistika proučava načine i mogućnost snabdijevanja i smještaja trupa u ratu.

28) J. Gottmann: »La politique des états et leur géographie« — »Armand Colin«, Paris, 1952, str. 36).

29) Karl von Clausewitz: »O ratu« (»Vojno delo«, Beograd, 1951.). Clausewitz (1780—1831) na više mjesta razmatra u ovom svom najvažnijem djelu značenje prirodno-geografskih faktora za vojne radnje.

30) Sir H. Mackinder (1841—1947), engleski geograf i političar, neko vrijeme direktor »London School of economic and political science«, bio je istaknuta ličnost britanskog političkog života. Imao je i titulu »The Right Honourable«. Njegove ideje svjetske strategije iz 1904. i 1919. god. postale su glavna osnova svih političko-geografskih shvaćanja globalnih prostornih odnosa i ušle su kao sastavni dio u njemačku geopolitiku.

do sada najširu i najpotpuniju primjenu geografskih gledanja u političkom životu uopće, na žalost sa poznatim tragičnim posljedicama.

I tokom samog rata³¹⁾ vršili su njemački geografi i geopolitičari određene funkcije za potrebe vojske i državne uprave — tako je 1943. god. dovršen rad o mogućnostima prolaza trupa kroz Libijsku pustinju. Posebna istraživačka grupa u Kijevu, sastavljena uz geografie i od predstavnika drugih disciplina, radila je na ispitivanju istočnih provincija — (problemi isušivanja Pripjatskih močvara, natapanja južne Ukrajine) i uopće bavila se pitanjima poslijeratnog naseljavanja Nijemaca na istoku. Posebno su značajni prilozi grupa za kartiranje (kartografi, geografi, geolozi, biolozi, hidrografi), koje su za potrebe »Ober Kommando der Wehrmacht« izdavale topografske karte i geografske priručnike o osvojenim područjima i zonama ratišta.

Međutim, angažiranje njemačkih geografa za praktičke potrebe tokom II svjetskog rata bilo je manje nego u SAD. Ovdje ono ima i vrlo dugu tradiciju — istina, sve do 1914. god. angažiranje se svodi bilo na ekstenzivne ekspedicione pothvate ili na određena geografska ispitivanja za potrebe građenja željeznica. U I svjetskom ratu geografi su angažirani u vladinim institucijama, ali se po završetku rata najveći dio vraća univerzitetskoj karijeri. Njihova djelatnost nije bila usmjerena samo na potrebe tekućeg rata nego i budućeg mira — američki geografi sudjelovali su u radu komisija koje su još prije završetka rata pripremale mirovne ugovore³²⁾, a neki su bili i savjetnici na Pariskoj mirovnoj konferenciji. U tom je smislu u američkom političkom životu naročito značajna ličnost I. Bowmana (1878—1950), profesora geografije na Yale university, koji je na Pariskoj mirovnoj konferenciji bio savjetnik predsjednika Wilsona za teritorijalna pitanja. Za vrijeme predsjednikovanja Roosevelta Bowman je često bio konsultiran u pitanjima nacionalne politike, a radio je i u mnogim vladinim komitetima.

Značajna uloga koju vrše geografi u SAD vidljiva je iz postojanja funkcije »Geographer of the State department«. Tokom 1930-tih godina postojao je angažman u nekoliko vladinih institucija (»TVA«, »Mississippi valley board«, »Reclamation service« itd.)³³⁾, a tokom II svjetskog rata angažiranje geografa je naročito intenzivno — 1944. god. radilo je u vladinim agencijama 293 civilnih geografa i daljnjih 265 kao vojna lica³⁴⁾ — od toga velik dio njih u »Office of strategic services«³⁵⁾ Ponovno je često puta konsultiran Bowman, a sudjelovanje geografa u vladinim institucijama postalo je neophodno potrebno i steklo je potpuno društveno priznanje — više puta je isticano da globalno geografsko poznavanje i razumijevanje svijeta ima isto toliko značenje kao i poznavanje engleskog jezika, američke povijesti i matematike³⁶⁾.

I u našim uvjetima našla je geografija svoju praktičnu primjenu u političkom životu. Na Pariskoj mirovnoj konferenciji iza I svjetskog rata Jovan Cvijić³⁷⁾ (1865—1927 god.), jedan od najpoznatijih evropskih geografa, bio je predsjednik naše delegacije za teritorijalna i etnografska pitanja — u kuloarima konferencije bilo je poznato isticanje Wilsona da su podaci naše delegacije bili najvjerniji. Cvijićevo geografsko obrazovanje i njegova terenska ispitivanja bitno su doprinijela njegovim shvaćanjima o značenju političkih zbivanja u jugoistočnoj Evropi, a naročito o rasporedu i odnosima etničkih grupa. Razumljivo je stoga da je Cvijić bio pogodna ličnost za predsjednika komisije za Koruški plebiscit. Njegovo izvanredno poznavanje terena cijenili su i vojni krugovi — tako je 1912. god. vojvoda Putnik³⁸⁾ konsultirao upravo Cvijića, specijalno za to pozvanog u Skopje, o karakteru terena u sjevernoj Albaniji. Jugoslavenski geografi sudjelovali su na Pariskoj mirovnoj konferenciji i iza

31) Ali ipak u manjem opsegu nego što su za potrebe rata bili angažirani geografi SAD.

32) U tom smislu vrlo je značajan prilog knjiga L. Dominiana (»The frontiers of language and nationality in Europe«) objavljena u New Yorku 1917. god. koja je bila napisana sa svrhom da stvori jednu od osnova za rješenje teritorijalnih pitanja u poslijeratnoj Evropi.

33) G. Taylor: »Geography in the XX th century« (Methuen and Co., London, 1951, str. 570).

34) Ibidem, str. 570—573.

35) P. James, F. Jones (Edits): »American geography-inventory and prospects« (»Syracuse university press«, 1954, str. 209).

36) G. Taylor, op. cit. str. 582.

37) V. Radovanović: »Jovan Cvijić« (»Nolit«, 1958, str. 219).

38) Ibidem, str. 170.

II svjetskog rata³⁹). Naročit interes izazivalo je tada pitanje naše zapadne granice — taj je interes rezultirao objavljivanjem naše prve značajnije polit-geografske studije, što je bio rezultat rada različitih specijalnosti⁴⁰) u kojoj je Roglić izložio najprije opće geografske karakteristike Julijske Krajine⁴¹), a zatim na kraju i rezimirao probleme nove granice. Posebnu primjenu našla je geografija i u drugim publikacijama posvećenim zapadnim graničnim krajevima⁴²)

Razumljivo je da je u poslijeratnom razdoblju geografija morala odgovoriti posve različitim zadacima, i to prvenstveno u okviru regionalnog (prostornog) i urbanističkog planiranja. »Osnova regionalnom planiranju je kod nas, kao i drugdje u svijetu, detaljno proučavanje i upoznavanje geografske stvarnosti određenog prostora i njegovo uređenje («anagement regional«).⁴³) Pri tome, unatoč postojanju specijaliziranih institucija, kao nosioci te djelatnosti često se javljaju i univerziteti, a kao osnovne struke javljaju se geografija, sociologija i ekonomija. Ovim se specijalnostima posvećuje ne samo analitički dio posla nego i odgovarajuće sinteze sa izradom konačnog regionalnog plana kod čega, tek sada na kraju, dolazi do sudjelovanja urbanista i arhitekata.

Iako se sve veća direktna primjena geografije u praktičnim djelatnostima smatra danas za veliko dostignuće ove struke ne treba kod toga zaboraviti njezin zadatak koji ima isto toliko ako ne i veće značenje — to je prije svega formiranje određene društvene svijesti o potrebi geografskog poznavanja svijeta koje može bitno doprinijeti međunarodnom razumijevanju. Ovu misao nalazimo i kod C. Trolla, jednog od vodećih suvremenih geografa, izraženu prilikom pokretanja prvog njemačkog poslijeratnog geografskog časopisa »Erdkunde«. Geografija ima zadatak koji se »...sastoji u tome da se naučnim sredstvima dađe istinita slika zemalja u svijetu, njihova prirodna osnova i ekonomska, socijalna i kulturna struktura, i da se pripreme rezultati ne samo za potrebe vlade nego da se putem škole i geografskih organizacija učine ti rezultati pristupačni i čitavom stanovništvu. Bit će potrebno da se izbrisu postojeće obmane koje su rezultat propagandnih izopačenja, da se osvijetle odnosi među narodima, da se kultivira političko-geografsko znanje najbolje vrste, i da sve to doprinese svjetskom razumijevanju.⁴⁴)

— Problem prirodno-geografskog determinizma

Intenzivniju praktičnu primjenu geografije dugo su vremena otežavala gledanja koja negiraju značenje geografskih faktora u različitim ljudskim djelatnostima i društvenim pojavama uopće. Tzv. »geografski faktori« najčešće su jednostrano izjednačavani samo sa faktorima prirodne sredine⁴⁵). Sve jači razvoj proizvodnih snaga i značenje ljudskog rada kao najvažnijeg faktora u razvoju društva, često su posve negirali ulogu i utjecaj prirodno-geografskih činilaca. Umjesto realno ocijenjenog većeg ili manjeg utjecaja koji prirodni faktori mogu vršiti u društvenom životu, umjesto geografskog i dijalektičkog shvaćanja povezanosti i interakcije koja postoji između prirodne osnove i ljudskog rada, češće nalazimo ekstreme koji su teško prihvatljivi. Kraj XIX i početak XX st. je doba ekstremnog gledanja o prevladavajućem utjecaju

39) Dr J. Roglić, profesor na Geografskom odsjeku Prirodoslovno-matematskog fakulteta u Zagrebu.

40) Cermelj, Iveša, Maixner, Mihovilović, Rojnić, Roglić: »La Marche Julienne — etude de géographie politique«, (Editions de L'institut Adriatique, Zagreb, 1945, str. 1—294).

41) Formiranju društvene svijesti o značenju naše zapadne granice i novooslobođenih krajeva doprinio je i »I kongres geografa Jugoslavije« 1949. god. koji je bio posvećen novooslobođenim krajevima, a održavao se u Rijeci, Puli i Gorici.

42) »Memorandum vlade FNRJ o ekonomskom problemu Trsta« (iz 1946.) predstavlja par excellence jedan ekonomsko-geografski prikaz.

43) O. Tulippe: »Regionalno planiranje i geografija u Belgiji« («Geogr. glasnik», br. 22, Zagreb, 1960, str. 1).

44) Griffit Taylor, op. cit., str. 114.

45) Geografski faktori i pojave nemaju nipošto samo prirodno obilježje — oni odražavaju složenost povezanih utjecaja prirodnih i društvenih karakteristika.

prirodne sredine koja ima determinirajuće značenje u razvoju ljudskog društva. Pod utjecajem razvoja prirodnih nauka ovakva su gledanja karakteristična naročito za njemačku geografsku školu.

Međutim, svijest o ulozi prirodnih faktora u životu, ne samo pojedinca nego i u političkom razvoju čitavog društva, mnogo je starija. Najprije je Hipokrat⁴⁶⁾ (460—377. god.) uočavao i pridavao veliko značenje odnosu čovjeka i geografske sredine — svojim djelom »O zraku, vodi i tlu« utjecao je i na Aristotelovu »Politiku«, i shvaćanja ostalih antičkih mislilaca, a preko njih i na suvremenija gledanja (Montesquieu i drugi).

Hipokratova razmatranja o utjecaju godišnjih doba, vjetrova, temperature, topografskog položaja, i načina života jedan su od dalekih osnova razvoja medicinske geografije.⁴⁷⁾ Promatranje čovjeka u njegovoj povezanosti sa geografskom sredinom nije značajka samo Hipokrata, nego se u doba antike javlja gotovo kao pravilo. Nakon razdoblja srednjeg vijeka ponovni interes za shvaćanje te povezanosti nailazimo u XVIII st. — sam naslov najvažnijeg Montesquieovog djela »De l'esprit de lois, ou du rapport que les lois doivent avoir avec la constitution de chaque gouvernement, les mœurs, le climat, la religion, le commerce, e t.c.«, koje predstavlja jedan od najznačajnijih priloga političkoj teoriji, ukazuje na važnost koja je pridavana klimi. Uz tezu o klasifikaciji vlasti i zatim diobi vlasti, ističe se i teza o utjecaju klime na politiku⁴⁸⁾. Ova prirodnodeterministička shvaćanja imala su negativnog utjecaja i u sociologiji.

Međutim za realniju ocjenu Montesquieu-ovih gledanja treba spomenuti njegovo isticanje da utjecaj klime, osim u primitivnim sredinama, nije nesavladiv, u čemu je zadatak zakonodavca da prevaziđe nepovoljne klimatske faktore. Montesquieu realno ističe da je klima samo jedan od mnogih faktora koji utječe na društveni život, i čije se značenje smanjuje sa razvojem proizvodnih snaga — gledanje koje odgovara i suvremenim geografskim shvaćanjima.

Ekstremna prirodnodeterministička shvaćanja ušla su i u objašnjenje razvoja civilizacije — na to najbolje ukazuje Buckle-ova »History of civilisation in England« iz početka druge polovice XIX st., a pogotovo učenje američkog geografa Huntingtona (1876—1947). Problemom odnosa civilizacije i klime bavio se Huntington vrlo dugo, a njegova su zaista ekstremna gledanja zanimljiva i značajna zbog ukazivanja na pojave čiji je utjecaj nesumnjiv, ali čije značenje treba shvatiti u daleko realnijim okvirima.⁴⁹⁾

Prirodnogeografski determinizam svakako predstavlja najekstremnije gledanje o povezanosti čovjeka i prirodne sredine. Za umjerenije stavove o prethodnom utjecaju zalažu se environmentalisti, dok je francuska geografska škola, najviše zahvaljujući Paulu Vidalu de la Blache-u (1845—1918), zastupajući ideju geografskog posibilizma naglašavala potpunu mogućnost podvrgavanja prirodne sredine čovjeku.

Međutim zastupanje determinističkih ili posibilističkih shvaćanja često je više izraz prethodnog obrazovanja nego realno shvaćenih odnosa — u onim intelektualnim krugovima čije je obrazovanje bilo potpunije u prirodnim naukama, deterministi i environmentalisti su najčešći, dok je obrazovanje na društvenim naukama rezultiralo više zastupanjem ideja posibilizma. Kod toga je lako razumljivo često i suviše izraženo isticanje prirodno geografskih fak-

46) dr C. Van Paassen, op. cit., str. 317.

47) J. Kral: »Medicinska geografija« (»Geografski glasnik«, br. 20 str. 117—128, Zagreb 1958). Uz saradnju liječnika i geografa osnovana je 1950. god. »Commission medical geography«, koja surađuje sa »International society of geographical pathology«. Od 1950. g. »Američko geografsko društvo« u New Yorku izdaje »Atlas of diseases«, čiji je cilj analiza uzajamnih odnosa između bolesti i geografske sredine.

48) Ovakvo je shvaćanje rezultat vrlo kompleksnog obrazovanja Montesquieua koje je obuhvaćalo pravo, povijest, ekonomiju, geografiju i političku teoriju. Za bordošku akademiju nauka napisao je više rasprava iz fizike, fiziologije, političke ekonomije itd. Ti radovi doduše nisu značajni za razvoj nauke ali su važni za formiranje njegovog shvaćanja o uzajamnoj uslovljenosti prirodnih i društvenih pojava.

49) Knjiga »Civilisation and climate« izašla je prvi put 1915. god., a zatim u revidiranom izdanju i 1924. god. 1945. god. izašla je knjiga »Mainsprings of civilisation« koja predstavlja rezime ranijih Huntingtonovih shvaćanja.

tora — ono je više reakcija na njihovo posvemašnje izostavljanje u promatranju određenih pojava nego što znači pretjerano naglašavanje prirodnih faktora. Najmanje prirodno-geografskih determinista ima među samim geografima, a kao »deterministi« često se optužuju i oni čije shvaćanje zapravo ne prelazi dijalektički pristup osnovan na odgovarajućoj povezanosti prirodnih i društvenih činilaca. Pri tome kritika često dolazi od predstavnika onih struka koje se u pravilu odlikuju nepoznavanjem prirodnih faktora i geografske sredine. Zanimljivo je da i dr. M. Milutinović u svojoj disertaciji »Geografski materijalizam« (»Istorijski institut Crne Gore«, Titograd, 1957.) upućuje, svoju inače prihvatljivu kritiku, najčešće negeografima, a pogotovo ne suvremenim geografima, nego se ona pretežno odnosi na starija prirodno-deterministička shvaćanja ostalih predstavnika društvenih nauka, dok se npr. geografima Cvijiću i Horrabinu priznaju njihova, u najvećem dijelu, pravilna shvaćanja. Na isti način i Pulišević (»Osnove sociologije«, Narodne novine, Zagreb, 1964, str. 44—48) opravdano kritizira ideje prirodno-geografskog determinizma, ali se pri tome ne ističe da najznačajniji predstavnici tog pravca najčešće nisu geografi, a naročito da ih ne nalazimo među suvremenim predstavnicima ove discipline.

RAZVOJ POLITIČKE GEOGRAFIJE⁵⁰⁾

Geografski način mišljenja koji se javlja ne samo u okviru ove struke nego i ostalim društvenim naukama vrlo je često blizak shvaćanjima političke geografije, iako je ona kao posebna disciplina formirana relativno vrlo kasno⁵¹⁾, i svoj prvi cjeloviti izraz dobila tek 1897. god. kada F. Ratzel objavljuje svoju »Političku geografiju«, koja nosi i vrlo karakterističan podnaslov »Geografija država, prometa i rata«.

Međutim, prihvaćajući politogeografska gledanja kao izraz povezanosti i utjecaja geografskih faktora i političkih fenomena, potrebno je i opet istaći vrlo stare preteče ovakvih gledanja. Jedna od najjednostavnijih ali i najvažnijih činjenica, koja je uvijek mogla imati utjecaja na političke odnose među državama, jest njihov prostorni položaj. Takve elemente politogeografske ocjene položaja nalazimo već i kod spomenutog Polibija, npr. onda kada opisuje položaj nizine Pada u odnosu na ostalu Italiju. Ali opažanja Strabonova direktnija su i značajnija — za geografiju ističe da je »...njezina korisnost mnogostruka i to ne samo u odnosu na aktivnost državnika i zapovjednika...«⁵²⁾ Strabon također ispoljava i neka sasvim izrazita politogeografska gledanja — vidimo to u slučaju kada pokušava objasniti kako su reljef, oblik, klima i prostorni odnosi Italije utjecali na uzdizanje i snagu Rima.⁵³⁾

Međutim, najznačajnija kolutogeografska gledanja antičkog doba nalazimo izražena u Aristotelovoj »Politici«⁵⁴⁾, iako se kritičke primjedbe o determinirajućim prirodno-geografskim činiocima, u najvećoj mjeri mogu učiniti i ovdje. Položaj neke države, osobine zemljišta, odnos broja građana i veličine teritorije, razmatraju se u skladu sa njihovim povoljnostima za funkcioniranje državne organizacije. Za Aristotela najveće značenje među geografskim elementima imaju klima i reljef — kod posljednjeg postoji izrazita povezanost sa oblikom vladavine. Aristotel ističe⁵⁵⁾ da oligarhiji i monarhiji odgovara akropola, demokraciji ravnica, a aristokraciji što više utvrđenih mjesta.

50) Dobar pregled općih karakteristika razvoja i značenja političke geografije donio je D. Jackson, u zborniku »Politics and geographic relationships« (»Prentice Hall«, Inc. Englewood Cliffs, New York, 1964), u kojem je surađivao niz poznatih političkih geografa, kao H. i M. Sprout, R. Hartshorne, J. Gottmann, N. Pounds i drugi.

51) Međutim treba iskatanuti da način promatranja vrlo blizak političkoj geografiji ili čak geopolitici nalazimo i mnogo ranije — dobar primjer pružaju neka Engelsova vojna djela (F. Engels: »Po i Rajna« — u »Izabranim vojnim delima«, knjiga I, »Vojno delo«, Beograd, 1955, str. 391—425), a također i neki geografski prilozi Roona (vidi str. 18 rukopisa.).

52) H. L. Jones: »The geography of Strabo« (»Harvard univ. press«, Leob Classical library edition, vol I, str. 3—5).

53) Griffit Taylor, op. cit. str. 128.

54) Aristotel: »Politika« (Kultura, Beograd, 1960, knj. VII, str. 219—260).

55) Ibidem, str. 241.

Pod pojmom političke geografije ponekad podrazumijevamo jednostavno nabranje političkih cjelina — takvo gledanje nalazimo i kod Herodota kada on taksativno navodi dvadeset satrapija perzijskog carstva, a često se i danas regionalno-geografska obrada pojedinih država naziva »političkom geografijom«.

U novije vrijeme na prihvatljiviji način politogeografskih gledanja nailazimo i mnogo prije od definicije samog predmeta. U XVII st. ističe se ličnost W. Petty-a (1623—1687), inače poznatog preteče političke ekonomije⁵⁶⁾ Petty je sredinom XVII st. pokušavao razviti nauku koja bi se bavila odnosima i međuzavisnosti država i njihovih teritorija — vidljivo je to u knjizi »The Essays in Political arithmetic« koje, između ostalog, sadrži i zaista izrazite elemente političke geografije⁵⁷⁾ — pitanje povezanosti i interakcije države i geografskih osobina njenog teritorija. Sličnih gledanja ima i u djelu »Political anatomy of Ireland«, Petty raspravlja o optimalnoj veličini države, zatim o udaljenostima pojedinih dijelova od mora, o rasporedu i koncentracijama stanovništva i njihovom značenju za moć jedne države. On je bio jedan od najznačajnijih kartografa svoga vremena — izradio je izvanrednu kartu Irske koju je prevazišla tek suvremena kartografija. Poznato je njegovo shvaćanje po kojem se za studiranje neke zemlje mora imati njezina najbolja geografska karta. Petty je bio među prvima koji je shvaćao značenje geografije u politici i važnost teritorijalne i demografske baze za moć jedne države.

Iako naziv »Politička geografija« postoji već i u XVIII st. teško ga je ili čak nemoguće povezati sa današnjim shvaćanjima. U toliko je zanimljivije gledanje Kanta⁵⁸⁾ koji je geografiji i značenju prostornih faktora pridavao odgovarajuću pažnju — istina doduše gotovo isključivo kao predavač⁵⁹⁾, i bez rezultata koji bi bili značajni za razvoj nauke. Kategorije vremena i prostora jesu prema Kantu osnove za razlikovanje historije i geografije, jer je za prvu važan opis u skladu s vremenom, a za posljednju opis u skladu s položajem.

Jedan od dijelova u Kantovoj podjeli geografskih disciplina nosi naziv politička geografija — ona predstavlja studij odnosa između političkih cjelina i njihove fizičke osnove⁶⁰⁾. Kantova razmatranja o geografiji su vrlo zanimljiva, ali su ostala i nerazrađena. To naravno nije i jedini prigovor — u tako zvanoj »teologijskoj geografiji«, koja studira promjene koje doživljavaju teologijski principi u različitim prirodno-geografskim uvjetima, ima i determinističkih gledanja.

Iako se politička geografija kao posebna disciplina razvila relativno kasno, tek sa pojavom F. Ratzela, javljaju se već u prvoj polovici XIX st. autori koji su bliski politogeografskim shvaćanjima. Treba istaknuti da je politička geografija u velikoj mjeri rezultat i vojne misli, kao i rezultat geografskog interesa vojnih krugova. Kod C. Rittera, prvog univerzitetskog profesora geografije studirao je i pruski general — feldmaršal Moltke, pobjednik kod Sedana, i preko njega je geografija u većoj mjeri uvedena u vojne krugove. A. Ritter je još više utjecao na Roon, pruskog ministra rata i Moltkeovog prijatelja — na podstrek Rittera ovaj je napisao dobro poznati udžbenik »političke« geografije⁶¹⁾ koji je široko upotrebljavan u pruskim oficirskim školama, kao i čitavoj pruskoj srednjoškolskoj nastavi.

Konačno 1897. god. izlazi Ratzelova⁶²⁾ »Politička geografija«. Pojavljivanje upravo u Njemačkoj prvog sistematskog pregleda ove discipline, koji je

56) W. Petty je vrlo zanimljiva ličnost — imao je medicinsko obrazovanje i bio liječnik, putovao je kao mornar, u Londonu je bio nastavnik muzike, bio je i član parlamenta.

57) Y. M. Goblet: »Political geography and the world map« (G. Phillip and son Ltd. London 1955). U ovoj knjizi Goblet daje zanimljiv i izuzetan pregled geografskih interesa i djelovanja Petty-a.

58) I. Kant: »Reflexionen zur physischen Geographie« (edited by E. Adickes from manuscripts, Bd XIV, 1911.) Postoji nekoliko objavljenih verzija Kantovih predavanja fizičke geografije, ali izgleda da je ona objavljena 1802. god. po mišljenju Adickesa najvjerodostojnija, iako zbog poodmakle dobi Kant više nije pregledao primljeni rukopis.

59) Kant je na univerzitetu u Königsbergu predavao fizičku i političku geografiju.

60) G. Taylor, op. cit. str. 41.

61) Roon: »Gründzuge der Erd-, Völker-, und Staaten Kunde« (1932. god.) i »Anfangsgrunde der Erd-, Völker-, und Staaten Kunde« (1834. god.).

62) Zanimljivo je da je Ratzel koji je u geografiji značajan po svojim antropogeografskim i politogeografskim priložima, bio prvenstveno obrazovan na prirodnim naukama i imao je doktorat iz zoologije, geologije i komparativne anatomije.

u svom najvećem dijelu prihvatljiv i danas, posvema je razumljivo jer — »Geografija se možda više nego druge nauke saobražava i prilagođava svojoj okolini. Stoga je prirodno da su se njemački geografi koji su radili usred previranja njemačkog političkog ujedinjenja i ekspanzije naročito i iscrpno interesovali za političku geografiju.«⁶³) Ratzelova politička geografija zapravo je dio njegovih antropogeografskih gledanja.

U razdoblju do I svj. rata njegove ideje prihvaćene su ne samo u Njemačkoj i ne samo među stručnim krugovima — one su bitno utjecale i na učenje o državi općenito. Germanofilski orijentiran Švedanin Kjellen, baveći se teorijom države, bio je pod jakim utjecajem Ratzela. Zasluga je Kjellena (»Država kao oblik života«) da je u politiku uveo ocjenu značenja prostornih faktora, a geografiju općenito približio političarima i praktičnoj političkoj djelatnosti.⁶⁴)

Ratzel je formulirao političku geografiju kao naučnu granu i razradio većinu važnijih tema koje su od njegovog vremena prihvaćene kao bitne za ovaj predmet. Iako su neka njegova gledanja neprihvatljiva, Ratzelu se vrlo rijetko može poreći objektivnost — ali razumljivo je da u svojim shvaćanjima prostornih odnosa Ratzel mora ponekad izražavati ideje koje su imanentne njemačkom načinu mišljenja o značenju prostora i njegovog širenja. Dvije kardinalne Ratzelove postavke jesu geografski položaj (»Lage«) i prostor⁶⁵) (»Raum«), dok za državu ističe da je ona dio tla (zemljišta) i dio (organiziranost) čovječanstva. On je vrlo realan u ocjeni značenja položaja, dok govoreći o prostoru ne može biti drugo nego zastupnik širenja Njemačke⁶⁶), iako su i ovdje opća zapažanja prihvatljiva — razumljivo je da država nastoji da ima što veći teritorij i da je to jedna od važnih osnova njezine moći. Nastojeci ocijeniti značenje prirodne sredine za život države, Ratzel upada u izraziti prirodno-geografski determinizam⁶⁷). Najviše kritizirana njegova postavka je uspoređenje države sa živim organizmom — svaka je država podvrgnuta biološkim zakonima, među kojima je onaj o rastežljivosti najvažniji. Ipak Ratzelova mišljenja nisu toliko ekstremna kako bi se to moglo zaključiti iz kasnijih deformacija osnovnih ideja. Ratzel ne ističe da država jest organizam (kako su to kasnije zastupali geopolitičari), nego smatra da je sličnost geografskih i političkih struktura i bioloških organizama korisna analogija⁶⁸). Iako je pod kraj života i Ratzela zahvatio val njemačkog nacionalnog oduševljenja za razvoj pomorske moći⁶⁹), on nije nikada bio geopolitičar — ostao je priznati osnivač političke geografije i samo preteča geopolitike pri čemu nije mogao biti svjestan njezinih kasnijih deformacija. Učenje o presudnom značenju prostora u životu jedne države zauzelo je centralno mjesto tek u kasnijoj njemačkoj geopolitici — »Lebensraum« je odraz »prava« jedne nacije da osigura dovoljan prostor za svoje rastuće stanovništvo. Tome bitno doprinosi postojanje države koja je biološki organizam podložan širenju.⁷⁰)

Tokom vremena sve deformiranija doktrina o ulozi i važnosti prostora u životu države postala je sastavni dio suvremenih ideologija čije su tragične

63) D. Vitlesej: »Haushofer: Geopolitičari« (u E. M. Erl: »Tvorci moderne strategije«, »Vojno delo«, Beograd, 1952, str. 411).

64) Od Kjellena potječe i termin »geopolitika« koji je između dva svjetska rata postao sinonim za deformacije njemačkih gledanja u političkoj geografiji.

65) Prema Ratzelu Nijemci se odlikuju i specijalnim osjećajem za shvaćanje prostornih odnosa (»Raumsinn«).

66) Ipak treba istaknuti da su Ratzelov »Raum« tek kasnije njemački geopolitičari pretvorili »Lebensraum«, i dali tom pojmu izrazito ekstremni ekspanzionistički prizvuk.

67) Shvaćanja prirodno-geografskog determinizma nalaze se i u njegovoj »Antropogeografiji« kada ističe da je raspored stanovništva na zemlji više ili manje podvrgnut utjecaju prirodnih faktora, što je međutim, prihvatljivo i danas.

68) Erl, op. cit. str. 412.

69) F. Ratzel: »Flottenfrage und Weltfrage« (1906. god.).

70) Međutim zanimljivo je istaknuti da su velika geografska otkrića i osvajanja vršena u doba kada još nema pritiska prenaseljenosti — to vrijedi i za najveći dio kolonijalne ekspanzije kao i za prodor iz Rusije prema istoku, ali sa istočnih obala Sjeverne Amerike prema zapadu. Posebno je značajno da se borba za životni prostor vodi i danas — ali više ne osvajanjem tuđih zemalja nego ekonomskom valorizacijom čitavog vlastitog državnog teritorija.

posljedice poznate. U »Mojoj borbi« Hitler više puta ističe značenje prostora — »Samo dovoljno prostrana površina na ovom globusu zajamčuje jednoj naciji slobodu opstanka...«⁷¹⁾ »Veličina životnog prostora jednog naroda uključuje bitan činilac za određivanje njegove spoljne bezbednosti. Ukoliko je veći prostor koji jedan narod ima na raspoloženju, utoliko je veća njegova prirodna zaštita. Vojne pobjede nad nacijama koje su nagomilane na malim teritorijama uvek su postizane brže i lakše, a naročito efikasnije i potpunije nego u slučajevima država koje su po teritoriji veće«⁷²⁾

U razvoju politgeografskih shvaćanja iza I svjetskog rata jasno su se izdvojila dva pravca — s jedne strane pravac političke geografije osnovan na objektivnom i naučnom razmatranju pojava, a s druge strane geopolitika koju nije moguće tretirati kao nauku, već samo kao nastavak ranijih pangermanskih ideja ili kao uvod u buduću rat. Ova podjela našla je svoj izraz u suprotnostima njemačke i francuske geografske škole. U njemačkoj je Karl Haushofer (1869—1946) razvio geopolitička shvaćanja kojima se u cjelini suprotstavljala francuska geografska škola (J. Ancel i drugi). Onoliko koliko je štete primjenljivosti geografije u političkom životu učinio prije rata u Njemačkoj Haushofer, toliko je iza II svjetskog rata A. Siegfried, poznati francuski geograf i ekonomist, učinio neocjenjivih priloga za formiranje shvaćanja o značenju političke geografije u čitavom zapadnom svijetu. Na »Institut des sciences politiques«, Siegfried (1875—1959) je predavao političku i ekonomsku geografiju velikih sila i dao čitav niz politgeografskih radova⁷³⁾ u okviru discipline koja se u Francuskoj naziva »geographie electorale«⁷⁴⁾.

Definicija i karakteristike političke geografije

Iako je prihvatljivo učenje o značenju prostornih odnosa i važnosti položaja, jedan od najznačajnijih elemenata političke geografije, definicije ovog predmeta su ne samo mnogo šire nego često i vrlo raznovrsne.

Najjednostavnija vrlo prihvatljiva ali i nedovoljno određujuća definicija smatra političku geografiju za geografski orijentiran studij politike. Razumljivo isticanje povezanosti geografskih i politoloških fenomena rezultiralo je i u shvaćanju političke geografije kao izrazito kontaktne nauke, u kojoj se geografski, politološki i ekonomski fenomeni spajaju i prožimaju na način koji rezultira bitno novom formom i kvalitetom kompleksnog gledanja.

Politička geografija ispituje utjecaj prostornih i uopće geografskih faktora u životu države, naravno ne u obliku koji bi upućivao na zastranjivanje prirodno-geografskog determinizma. Istina je doduše da geografski faktori uopće ne moraju imati direktnog utjecaja na političke fenomene, ali treba ujedno istaknuti da država niz svojih specifičnosti duguje upravo geografskim osnovama.

Politička geografija je izrazito dinamična nauka — osobina koja vrijedi i za većinu ostalih nauka ali koja ima i neke posebne osobitosti. U čitavom nizu, naročito prirodnih nauka, razvoj je usmjeren na način da se starim i važećim, stalno dodaju i nove spoznaje, dok je u geografskim naukama situacija vrlo često sasvim drugačija — ovdje je i sam objekt stalno promjenljiv što predstavlja povod za otkrivanje novih spoznaja. Zato praćenje i objašnjenje transformacija pejzaža i njegovih funkcija i jest jedan od najvažnijih sadržaja suvremene geografske nauke.

Politički fenomeni i političko djelovanje rezultat su postojanja određene interesa. Taj interes određuje i težnju države za vlastitim jačanjem — zbog toga se politička geografija često i shvaća kao geografska obrada onih sadržaja koji bitno doprinose moći jedne države.

71) Erl, op. cit. str. 433.

72) Erl, op. cit. str. 432 (prijevod prema A. Hitler: »Mein Kampf«, New York, Reynal & Hitchcock, 1939, p. 177.)

73) »Tableau politique de la France l'Ouest sous la troisième republique« (1914. god.) i »Tableau de partis en France« (1930. god.).

Sve ove definicije ukazuju najčešće samo na pojedinačne i izdvojene karakteristike ove discipline — cjelovitije shvaćanje definira političku geografiju kao jednu od geografskih disciplina koja proučava povezanost, interakciju i ovisnost političkih fenomena i fizičko- i ekonomsko-geografskih osobina i faktora na zemljinoj površini. Ovu interakciju političkih fenomena i geografskih faktora moguće je shvatiti samo u dijalektičkoj povezanosti, a nikako ne u smislu prirodnjačkog determinizma.

Od političke geografije bitno se odvojila njemačka geopolitika⁷⁵⁾, koja znači subjektivnu i nenaučnu interpretaciju geografskih i drugih znanja u svrhu osvajačkih ciljeva⁷⁶⁾. Geopolitika jest izvedena iz geografije i naročito političke geografije i promatra geografske pojave i prostor samo sa stanovišta nacionalnog i državnog interesa. Geopolitička gledanja⁷⁷⁾ usmjerena su prema osvajanju — zato samo rat predstavlja njihovu eksperimentalnu potvrdu.

I politička geografija se dijeli na opću i regionalnu. Među postojećom literaturom koja je prilagođena ovoj podjeli i daje sistematske preglede ističu se naročito djela američkih političkih geografa Pearcy-a i Pounds-a⁷⁸⁾ — posljednji je međutim mnogo važniji kao autor politgeografskih analiza konkretnih problema međunarodnih političkih zbivanja. Ovakva je aktivnost u skladu sa isticanjem Whittlesey-a da »... poznavanje svetske geografije jedan je od najsigurnijih temelja za razumnu narodnu politiku u ratu i miru, jer ona beleži i sređuje materijalne činjenice o zemlji koje se u realističnom narodnom programu moraju uzeti u obzir.«⁷⁹⁾

Politička geografija i značenje globalnih gledanja⁸⁰⁾

Položaj i prostor čine uz ostale sadržaje jednu od glavnih tema političke geografije. Razumljivo je stoga da će značenje politgeografskih gledanja biti sve veće ukoliko različiti interesi društva budu imali sve općenitiji i sveobuhvatniji svjetski karakter. Povezivanje svijeta u sve jedinstveniju cjelinu, što jače dolazi do izražaja od druge polovice XIX st., rezultira u političkoj geografiji razvojem ideja o globalnim prostornim odnosima, koji u uvjetima nesigurnog mira zapravo znače odnose globalne strategije⁸¹⁾.

Ideje globalne strategije predstavljaju osnovni rezimirajući aspekt sveukupnog sadržaja promatranja u političkoj geografiji i geopolitici. One ocjenjuju odnose velikih sila u miru i ratu uzimajući u obzir različite geografske (naročito prostorne) i druge faktore. Prvi značajniji predstavnik globalnih

74) U SAD i Vel. Britaniji javlja se slična disciplina pod nazivom »the geography of political choice«. Naročiti interes izaziva u SAD i tzv. »gerrymanders«, tj. vrlo specifični oblik teritorijalnih izbornih jedinica. (Vidi o tome posebno: N. Pounds: »Political geography« (McGraw Hill Book Co., London, 1963, str. 212—220).

75) Poseban napis donijet će časopis »Politička misao« o razvoju njemačke geopolitičke škole i suvremenim geopolitičkim gledanjima.

76) Treba međutim spomenuti da se politička geografija i geopolitika često, ali ujedno i krivo, upotrebljavaju kao sinonimi.

77) Kao reakcija na geopolitiku javlja se i termin »geopacifika«, što bi značilo takav studij geografskih sadržaja koji doprinosi unapređenju mira. Termin potječe iz razdoblja poslije II svjetskog rata.

78) E. G. Pearcy, R. H. Fifield and associates: »World political geography« (New York, 1948) i N. Pounds: »Political geography«, (McGraw Hill book co., Inc., New York 1963). Među značajnim priložima politgeografskoj literaturi ističu se i oni od Weigerta, Walkenburga i Stotza i drugih, koji su dali već dobro poznate sistematske preglede opće političke geografije.

79) Erl, op. cit. str. 434.

80) Časopis »Politička misao« objavit će i poseban osvrt o vojnoj geografiji i idejama globalne ili »velike« strategije.

81) Globalna strategija naziva se još i geostrategija. Značajan informativni prikaz o geopolitici i geostrategiji dao je P. Celerier u svojoj »Geopolitique et geostrategie« »Que sais-je«, P. U. F., Paris 1961). O značenju geografskog faktora u strategiji govori i A. Svečin: »Strategija«, Vojno delo, Beograd 1956). Još direktnije govore o povezanosti strategije i geografije P. Tomac (»Strategija i geografija«, »Vojno delo«, Beograd 1953) i Z. Verić (»Utica geografskih elemenata na organizaciju armije i pripreme strategijske radnje«, Vojno delo, Beograd 1955).

shvaćanja A. T. Mahan⁸²⁾ (1840—1914) razumljivo je ograničen općim gledanjima svoga vremena, koje povezanost svijeta i mogućnost njegove organizacije vidi samo u kontroli mora. Kontinentalna orijentacija SAD uvjetovana je do 1890-tih godina prvenstvenom potrebom osvajanja, naseljavanja i ekonomske valorizacije vlastitog prostranog kontinenta — međutim od tog vremena »frontier«⁸³⁾ više ne postoji, a SAD imaju sada i mogućnosti a i shvaćanja za potrebu pomorske orijentacije, u čemu je Mahan učinio bitnih priloga.

Prema Mahanu pomorska strategija ovisi o izvjesnim osnovnim prirodnim pojavama, a na pomorsku moć utječe šest najvažnijih faktora — geografski položaj, fizičke karakteristike, protezanje teritorija, stanovništvo, nacionalni karakter i upravne ustanove.⁸⁴⁾ Mahan je godinama inzistirao na gradnji Panamskog kanala, a njegova prijateljstvo sa Theodorom Rooseveltom doprinijelo je afirmaciji njegovih ideja u službenoj politici SAD.

U vrijeme kada Mahanove ideje doživljavaju u svijetu tako veliki uspjeh britanski geograf i političar Sir H. Mackinder izgrađuje svoju teoriju o rastućem značenju kontinentalnih sila i budućem rasporedu snaga, koji će biti definiran ravnotežom pomorske i kontinentalne moći. Mackinder prvi put promatra svijet kao jednu zaista povezanu cjelinu — njegova globalna gledanja osnivaju se ne samo na postojanju britanske svjetske dominacije, funkcionirajućem zlatnom standardu i sve jedinstvenijoj svjetskoj ekonomici, nego i na materijalnoj povezanosti svijeta izraženoj u razvijenom pomorskom saobraćaju. Ali Mackinder je prvi koji uočava i rastuće značenje kopnenih saobraćajnica, koje će u jedinstvenu cjelinu povezati velike kontinentalne mase i na taj način, uz odgovarajući ekonomski razvoj, ljudski, siroviniski i prostorni potencijal, stvoriti protutežu tadašnjim pomorskim silama.

Međutim, u vrijeme 1800-tih i 1900-tih godina ideje Mackindera nisu mogle imati većeg uspjeha. Velika Britanija je izrazito orijentirana prema moru, a utjecaj Mahana je u svijetu dominantan.

Svoja gledanja o prostornim odnosima svjetskih sila Mackinder je izložio 1904. odnosno u proširenom obliku 1919. god.⁸⁵⁾ Prema njegovom shvaćanju potencijalno jedan od najvažnijih dijelova svijeta, koji će biti protuteža maritimnim silama, jest prostor »heartlanda« koji obuhvaća azijsku unutrašnjost, i izrazito je kontinentalno orijentiran. Oko ove jezgre nalazi se niz zemalja koje su u bližem kontaktu sa morem. Ovaj rubni prsten, kasnije nazvan »rimland« najvažnija je zona historijskih sukoba kontinentalnih i maritimnih sila. Dodajući Evroaziji — heartlandu i rimlandu — još i Afriku, Mackinder dolazi do pojma »svjetskog otoka«, dok ostala kopna čine oko njega vanjski ili otočni prsten.

U skladu sa ovim rasporedom i njegovim značenjem Mackinder 1919. god. formuliра i tri osnovne teze koje je kasnije preuzela njemačka geopolitička škola, i koje su ušle u program nacističkog osvajanja. Ova shvaćanja ističu da: »Tko vlada istočnom Evropom, vlada i srcem zemlje (»heartland«); »Tko vlada srcem zemlje, vlada i svjetskim otokom«; »Tko vlada svjetskim otokom gospodari čitavim svijetom«.

Kontinentalno orijentirane ideje Mackindera, kojima se pridaje izuzetno značenje evroazijskoj kopnenoj masi, odgovarale su težnjama revanšističke Njemačke iza I svjetskog rata i našle svoj izraz u novoj podjeli svijeta, koju je zamislila njemačka geopolitička škola na čelu sa Haushoferom. Čitav svijet

82) A. T. Mahan, američki admiral, historičar i vojno pomorski pisac. Svojim idejama o značenju pomorske moći stekao je još za života veliko priznanje, i bitno je utjecao na pomorsku misao mnogih država. Izrazita politogeografska gledanja i način mišljenja i isticanje značenja geografskih faktora nalazimo u nizu njegovih najvažnijih djela (»The gulf and island waters« (1883), »Influence of sea power upon history« (1911), »Naval Strategy« (1911), itd.

83) »frontier« označava pojam dinamične granice koja se neprestano pomicala prema slabio istraženim ili nenaseljenim dijelovima SAD.

84) Erl, op. cit. str. 443.

85) H. Mackinder: »The geographical pivot of history« (»Geogr. Journal«, vol 23, pp. 421—437, 1904) i »Democratic ideals and reality« (»Constable & LTD«, London 1919). Oba ova rada doživjela su kasnije još po jedno izdanje.

86) Erl, op. cit. str. 424—429.

podijeljen je na tri interesne sfere ili panoblasti⁸⁶) (Panamerika, Evroafrika sa Rusijom i Sibiru i Istočna Azija). Za formiranje ovakve podjele svijeta sve više se usvaja shvaćanje Douhetove doktrine⁸⁷ o nadmoći u zraku.

Početne ideje Mackindera iz 1904. god. ostale su sve do danas okosnica politgeografskih i strateških gledanja o prostornim odnosima svjetske moći. Međutim, razumljivo je, da novi razvoj tehnologije može znatno modificirati postojeće odnose. Ali su novija ispitivanja⁸⁸) pokazala da Mackinderove teze, iako one niti nisu mogle dovoljno uzimati u obzir razvoj suvremene tehnologije i raketnog rata, da u svojoj osnovi vrijede i danas.

Razvoj političke geografije iza II svjetskog rata neobično je značajan. Ova disciplina ima danas veliku praktičnu i odgojnu ulogu u formiranju shvaćanja o suvremenom povezanom svijetu. Međutim, kod toga se nikada ne može dovoljno naglasiti činjenica da ovoj svrsi politička geografija može doprinijeti samo u suradnji sa drugim disciplinama, — povezanost političke geografije, međunarodnih ekonomskih i međunarodnih političkih odnosa nužno je i razumljivo.

87) Giulio Douhet (1869—1930), talijanski general i vojni pisac zalaže se još od 1909. god. za razvoj avijacije, i ističe njezino odlučujuće značenje u budućem ratu. Njegova doktrina prihvaćena je u nacističkoj Njemačkoj kao službeno gledanje.

88) H. Sprout: »Geopolitical hypotheses in technological perspective« (»World politics«, vol. XV, No 2, I/63). Ova je studija rezultat šireg istraživačkog programa o međusobnim utjecajima i odnosima geografije i politike koji je uz pomoć »Rockefeller Foundation« izveden na Princeton University.